

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.177.1>

Zaraza — pandemie, epidemie i choroby w literaturze. Wprowadzenie do tematu

Światowa Organizacja Zdrowia 11 marca 2020 roku ogłosiła stan pandemii w związku z rozprzestrzenianiem się wirusa SARS-CoV-2. Wkrótce pandemia COVID-19 radykalnie zmieniła świat pod względem ekonomicznym, społecznym i kulturowym, odbierając współczesnemu człowiekowi poczucie bezpieczeństwa, ograniczając jego wolność i mobilność. Zamykanie granic między państwami, globalna kwarantanna, doświadczanie izolacji i osamotnienia w obliczu zagrożenia przyniesionego przez katastrofalną w skutkach zarazę stały się częścią traumatycznych doświadczeń ostatnich lat. Przeróżenie wzbudzały pokazywane w telewizyjnych serwisach informacyjnych sceny z Wuhan w Chinach i Bergamo we Włoszech, niedowierzenie i strach wywoływały obrazy wyludnionych miast oraz opustoszałych gmachów instytucji i szkół. Codzienne życie podporządkowywano kolejnym restrykcjom i obostrzeniom. Koronawirus, *lockdown*, szpital covidowy, respirator, maseczka ochronna, technologia mRNA, certyfikat covidowy, nauczanie zdalne, aplikacja webowa, wirtualny *open space* — te wyrażenia osiągnęły naprawdę dużą frekwencję w języku opisującym nową dla wszystkich rzeczywistość.

Skutki rozprzestrzeniania się koronawirusa pokazały, że mimo rozwoju medycyny, mimo poprawy warunków sanitarno-higienicznych i masowości szczepień ochronnych choroby zakaźne wciąż — tak jak przed wiekami — są groźne. Pandemia stała się impulsem do aktualizowania przechowywanych w pamięci kulturowej przeżyć podobnych oraz do ponownej lektury dzieł podejmujących temat choroby. Kiedy spojrzymy na korpus tekstów zaczynający się od scen zarazy u Homera i Sofoklesa, od starożytnych dzieł medycznych i historycznych kronik, a kończący się współczesnymi narracjami „maladycznymi” (termin Kazimierza Szewczyka, 2001, s. 317) oraz poezją „covidową”, będziemy mogli stwierdzić, że zaraza (choroba, epidemia, pandemia) zawsze pobudzała i nadal — zwłaszcza dziś — pobudza twórców do rozmowy o „wielkich tematach” ludzkiej egzystencji: życiu, cierpieniu, umieraniu, empatii, śmierci czy pamięci.

Epidemie konceptualizowane są w literaturze w rozmaity sposób: ukazują się je jako anarchiczną energię burzącą zastany porządek życia i unieważniającą obowiązujące zasady moralne, przedstawia jako rodzaj karzącej ludzkość metafizycznej siły czy też jako metaforę obserwowanych zjawisk społecznych, oznakę intelektualnego i egzystencjalnego kryzysu. W XX wieku w literackim obrazie zarazy dominował jej społeczny wymiar oraz ideologiczny podtekst, w ostatnich

dziesięcioleciach natomiast, zwłaszcza w utopiach negatywnych, choroba zakaźna bywa ukazywana w konwencji apokaliptycznej. Podkreśla się jej potencjał jako skutecznego narzędzia socjotechnicznego, a motyw zmagania się ludzi z plagą wpisuje w kontekst doświadczenia totalitarnego. Obszerny i zróżnicowany gatunkowo korpus tekstów problematyzujących zarazę zachęca do poszukiwania odpowiedzi na pytanie o powtarzalność, cykliczność, wręcz „kolistość” doświadczenia, które naznaczone jest przez zetknięcie z chorobą.

Dla współczesnych rozważań o zarazie — także tych literaturoznawczych — punktem wyjścia są często eseje Susan Sontag, których tematem „nie jest choroba w sensie fizycznym, lecz sposoby jej wykorzystania w formie figury czy metafory” (2016, s. 5). Oba eseje — *Choroba jako metafora* oraz *AIDS i jego metafory* — ukierunkowane są na dekonstrukcję zakorzenionych w zbiorowej świadomości mitów gruźlicy, raka i AIDS; oba też zajmują ważne miejsce we współczesnym kanonie literatury naukowej poświęconej chorowaniu i jego kulturowym obrazom. Nie sposób nie wymienić w tym miejscu kilku innych istotnych pozycji, które pokazują, w jakim kierunku podążała i podąża refleksja odnosząca się do obrazu człowieka zmagającego się z chorobami zakaźnymi. Są to następujące książki: *Zaraza. Mitologia dżumy, cholery i AIDS* Moniki Sznajderman (1994), *Oddech śmierci. Życie codzienne podczas epidemii* Szymona Wrzesińskiego (2008), *Żyjąc w cieniu śmierci... Kulturowy obraz gruźlicy* Mateusza Szuberta (2011), *Historia zdrowia i choroby: praktyki sanitarne od średniowiecza do współczesności* Georges’a Vigarello (2011), *Historia epidemii. Od dżumy do AIDS* Jacques’a Ruffiego i Jeana-Charlesa Sourni (1996), a także *Pandemia! COVID-19 trzęsie światem* Slavoja Žižka (2020).

* * *

Niniejszy 177, monograficzny, tom czasopisma „Slavica Wratislaviensia” zawiera wielowątkową refleksję nad dosłownie i metaforycznie rozumianą zarazą, nad literackimi i kulturowymi przedstawieniami pandemii, epidemii, choroby. Zastosowane przez badaczy strategie interpretacji wybranych utworów pozwoliły pokazać zarazę jako czynnik diagnozujący kondycję ludzką, weryfikujący wiedzę o naturze człowieka i jego miejscu w świecie. Analiza utworów literackich ukierunkowana maładycznie — na ogląd i interpretację (auto)patografii — koncentrowała się na takich zagadnieniach, jak: *maladies* duszy i ciała, stany i doświadczenia liminalne, choroba a introspekcja i samoobserwacja, metaforyczne znaczenie fizycznej oraz psychicznej dysharmonii, mityzacja choroby czy paralele między katastrofami epidemiologicznymi a tragicznymi w skutkach wydarzeniami historycznymi. Celem literaturoznawczej refleksji o „zarazie” obecnej w przeszłości i przenikającej doświadczenia teraźniejszości było sprawdzenie, w jaki sposób w tekście literackim przedstawione zostało doświadczenie doloryczne, w jaki

sposób choroba zmienia jednostkę/społeczność oraz jaki konkretny/metaforyczny ślad pozostawia zaraza. Teksty zamieszczone w tym, pandemicznym (powstałym w czasach pandemii COVID-19), tomie „Slaviców” odzwierciedlają różnorodność i specyfikę utworów zakwalifikowanych jako przykłady „narracji chorobowych”. W polu zainteresowania autorów artykułów znalazły się wypowiedzi artystyczne zróżnicowane pod względem gatunkowym: od osiemnastowiecznych dziuryszy i poezji klasycystycznej po funkcjonujące w przestrzeni wirtualnej memy o tematyce covidowej; od arcydzieł prozy powieściowej po książki obrazkowe dla dzieci i filmy *queer*. Zaraza (choroba, pandemia, epidemia) jest w tych dziełach, tekstach i obrazach dominantą problemową, elementem zmuszającym do namysłu nad sprawami zarówno zwykłymi, codziennymi, jak i tymi, które aktualizują ideowe, światopoglądowe oraz metafizyczne sensory usytuowane w przestrzeni wielkich tematów kultury.

Omawianie dyskursów maladycznych wymagało od autorów wyjścia poza tekst literacki (ustalenia literaturoznawcze zostały wzbogacone o konteksty z zakresu filozofii, bioetyki, antropologii, socjologii medycyny czy tanatologii) oraz zastosowania metodologii gwarantujących uzyskanie przekonujących rezultatów w postępowaniu analitycznym, dlatego wykorzystane zostały różnorodne metody badawcze — nie tylko te od dawna zakorzenione w nauce (opisowa, biograficzna, porównawcza i intertekstualna), ale też te proponowane przez nową humanistykę (na przykład ekokrytyka, czarna ekologia, *animal studies*).

Publikowane w niniejszym tomie teksty z zakresu literatury rosyjskiej zawierają refleksje na temat obrazu zarazy w wierszach autorstwa Dymitra Chwostowa, epidemii przedstawionej w powieści Wikientija Wieriesajewa *Bez drogi* (1894) oraz ukazanego w opowiadaniach Czechowa wpływu choroby zakaźnej na ludzką psychikę i relacje interpersonalne. Uwagę badaczy zajęła również *Opowieść o śmierci* (1953) Marka Ałdanowa, w której wykreowany przez pisarza obraz epidemii cholery z lat 1847–1850 został omówiony w kategoriach filozofii przypadku, a także powieść *Doktor Żywago* (1957) Borysa Pasternaka, w której zarówno realne wydarzenia historyczne, jak i choroby ujawniły swą niszczycielską dla bohaterów moc. Literaturę dwudziestopiętnastowieczną reprezentuje w tej części tomu *Wongozero* (2011) Jany Wagner. Wykorzystanie w analizie powieści ustaleń Michela Foucaulta i Marca Augégo pozwoliło dowiedzieć, że pandemia sprzyja ekspansji przestrzeni „niczyich”, heterotopowych. Swoistym, metaforycznie nacechowanym, podsumowaniem tej części rozważań są uwagi odnoszące się do sytuacji powstałej w Rosji wokół premiery filmu *Ognisty ptak* (2021), będącego rzadkim przykładem kina *queer*, a jednocześnie obrazu osadzonego w sowieckich realiach zimnej wojny.

Badacze literatury ukraińskiej poddali naukowemu oglądowi bardzo różne pod względem gatunkowym teksty: jest wśród nich osiemnastowieczny rękopis hetmana Filipa Orłyka (1672–1742), autora diarystycznego świadectwa dramatycznych wydarzeń wywołanych wybuchem epidemii dżumy, tekstu dokumentującego

go zmagania człowieka z doświadczeniem izolacji i samotności, a także napisana w 1969 roku i opublikowana 20 lat później powieść-moralitet Walerija Szewczuka *Pomór*, w której przedstawiona w kategoriach maladycznych kulturowa i historyczna amnezja staje się impulsem do namysłu nad problematyką postzależnościowego dziedzictwa współczesnego społeczeństwa ukraińskiego. Z kolei książka obrazkowa Caroli Schmidt i Winicjusza Melo *Tell Me a Story, Babushka* (2019) została omówiona jako przykład literackiego przedstawienia Hołodomoru (Wielkiego Głodu) w anglojęzycznej literaturze dziecięcej diaspory ukraińskiej. Zarazą jest w tym ujęciu ideologia, która nie tylko zniszczyła miliony ludzkich istnień, lecz także wymazała tę tragedię z pamięci zbiorowej. Wykorzystanie zaś w analizie apokaliptycznej utopii Ołeksandra Irwańca *Choroba Libenkrafta* (2010) ustaleń René Girarda i Susan Sontag pozwoliło po raz kolejny potwierdzić bliskość metafory epidemii ze zjawiskami symbolicznej przemocy i ucisku społecznego.

Choroba jako motyw centralny tekstu literackiego analizowana jest także w utworach z obszaru Słowiańszczyzny Zachodniej. Naukowy ogląd opublikowanych w periodykach czeskich wypowiedzi krytycznoliterackich, czeskiej prozy realistycznej (*Dies irae* [1894] Martina Kukučina) i czeskiej literatury popularnej z początku XX wieku, powieści *Atomy Boga* (1928) Gejzy Vámoša i *Guwernantka* (1997) Vladimíra Macury, tekstów ekspresjonistycznych, a także najnowszych utworów literackich, w tym opowiadania *Król Bólu i pasikonik* (2010) Jacka Dukaja, pozwoliły w wybranych do analizy utworach dostrzec obecność różnych tendencji. Będzie więc widoczna w nich zarówno predylekcja do metaforyzowania choroby, jak i dążenie do stworzenia przekonującego realizmem szczegółów obrazu epidemii (cholery); pojawi się chęć „oswojenia” zarazy poprzez humor, satyrę i śmiech, ale też próby osadzania jej w kontekście filozoficznym. Choroba (dżuma) często funkcjonuje również jako metafora kryzysu tożsamości, znak końca określonego świata, któremu towarzyszy „wielkie umieranie”.

Z kolei artykuły z kręgu Słowiańszczyzny Południowej zawierają interesujące uwagi na temat takich utworów, jak ukazujący zarazę jako element wojen oraz narzędzie sił zła siedemnastowieczny epos *Osman* (1621–1638, publ. 1826) Ivana Gundulicia czy cykl powieściowy chorwackiej pisarki Marii Jurić Zagorki „Grička vještica”, publikowany w pierwszych dziesięcioleciach XX stulecia i podejmujący temat epidemii ospy prawdziwej, do której doszło za panowania cesarzowej Marii Teresy. Przeprowadzone procedury badawcze pozwoliły wykazać przydatność kategorii genderowych (na przykład genderowych strategii kodowania zarazy) do analizy narracji chorobowej, ujawniając wpływ chorób zakaźnych na ustalanie różnego rodzaju hierarchii. Natomiast omówienie poematu Jurego Kaštelana *Chorzy na tyfus* (1960) zostało ukierunkowane na zbadanie związku funkcjonalnego, jaki zachodzi pomiędzy formalnymi elementami wypowiedzi poetyckiej a najważniejszymi polami semantycznymi tekstu (zaraza i wojna), ze szczególnym uwzględnieniem sposobu antycypowania śmierci. Według zupełnie innego klucza analizowane są zaś powieści Borisa Pericia i Roberta Naprty, auto-

rów reprezentujących nurt chorwackiej literatury popularnej. Występujące w ich twórczości zjawisko wampiryzmu rozpatrywane jest jako pretekst do mówienia o wojennych traumach i wykorzystywane do krytyki systemu ochrony zdrowia czy też parodiowania przedstawicieli świata nauki.

Pełna intertekstualnych odniesień, tropów i motywów popkultury XX i XXI wieku powieść bośniacko-hercegowińskiego pisarza Josipa Mlakicia, zatytułowana *Planet Friedman* (2012), to — jak wynika z poświęconego jej artykułu — post-katastroficzną antyutopia, przykład futurystycznej, postpastoralnej dystopii i antymit Arkadii. Analiza powieści, wpisująca się w literaturoznawczy obszar badań z zakresu nowej humanistyki (ekokrytyki, geotraumy, czarnej ekologii, ekocydu, *animal studies*), odnosi się między innymi do tak aktualnych w dzisiejszej rzeczywistości procesów, jak globalizacja, rozwój biotechnologii, koncepcja „końca człowieka” czy zmierzch antropocentryzmu. W omówieniu zaś opartej na faktach historycznych powieści *Okvir za mržnju* (1987) Ivana Araliki centrum problemowe zajmują zestawienia motywów obecnych w dziele chorwackiego pisarza z funkcjonującymi we współczesnym świecie wirtualnym memami powstałymi w reakcji na pandemię COVID-19. O wpływie tejeż na projekty teatralne realizowane w ostatnich latach w Chorwacji, Słowenii, Serbii i Czarnogórze traktuje kolejny artykuł, w którym uwaga została skierowana na wpływ zewnętrznych, pandemicznych okoliczności na tematykę, poetykę i kształt takich scenicznych realizacji, jak tekst inscenizowany, instalacja, *cruising performance* czy spacer performatywny.

Literaturze serbskiej są w niniejszym tomie poświęcone artykuły analizujące utwory będące swoistą (re)interpretacją postaci wampira. Są to: postmodernistyczna powieść Mirjany Novaković *Strah i njegov sluga* (2001), utwór Mladena Milosavljevicia *Kal juga* (2018), charakteryzowany jako egzystencjalne studium człowieczeństwa usytuowane w kontekście biologicznych metafor choroby, oraz opowiadanie Gorana Skrobonji *Reč koja odjekuje* (2016), w którym wampir to mroczny bohater subkultury, funkcjonujący w liminalnych obszarach przestrzeni „cywilizowanej”. Na obrazie „epidemii nieśmiertelności” i jej skutkach koncentruje się z kolei omówienie nieukończonego dzieła Vladana Desnicy *Pronalazak Athanatika* (2006), jednej z pierwszych powieści dystopijnych w literaturze serbskiej. Najnowsze utwory, wiersze z czasów pandemii COVID-19, to omawiane w kolejnym artykule teksty wchodzące w skład tomów poetyckich *Zaštitna maska* (2020) oraz *Dve hiljade dvadeseta* (2021) Dragana Hamovicia. Układają się one w formę lirycznego dziennika złego roku, roku „pandemicznej normalności”, którą współtworzą: izolacja, kwarantanna, godzina policyjna, stan wyjątkowy, maski ochronne, szczepionki i testy.

Tom zamyka artykuł poświęcony nacechowanemu autobiograficznie tekstowi bułgarskiego pisarza Bogomiła Rajnowa *Patishta za nikade* (1966) oraz ekranizacji tego utworu, filmowi *Biały pokój* (1968). Osadzenie analizy w kontekście uwzględniającym między innymi refleksje Susan Sontag, Michela Foucaulta i Sława Żiżka pozwoliło nie tylko w przekonujący sposób scharakteryzować głów-

nego bohatera czy szpitalną przestrzeń, ale zwłaszcza przedstawić śmiertelną dla pacjenta chorobę jako metaforę wyniszczającego, represyjnego systemu ideologiczno-politycznego.

Podsumowując ten krótki przegląd prezentowanych w niniejszym tomie „Slaviców” tekstów, należy podkreślić, że oferują one czytelnikowi wielowątkową refleksję nad zarazą, ukazując chorobę nie tylko jako przypadek medyczny czy zjawisko fizjologiczne, lecz także jako zdarzenie mityzowane i metaforyzowane, fakt postrzegany w kategoriach etycznych i historycznych. Zaraza traktowana jest przede wszystkim jako sprawdzian, weryfikujący wiedzę na temat kondycji współczesnego człowieka.

Ewa Komisaruk
Uniwersytet Wrocławski

Bibliografia

- Ruffié, J., Sournia, J.Ch. (1996). *Historia epidemii. Od dżumy do AIDS*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Sontag, S. (2016). *Choroba jako metafora. AIDS i jego metafory*. Kraków: Wydawnictwo Karakter.
- Szewczyk, K. (2001). *Dobro, zło i medycyna. Filozoficzne podstawy bioetyki kulturowej*. Warszawa: PWN.
- Sznajderman, M. (1994). *Zaraza. Mitologia dżumy, cholery i AIDS*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Szubert, M. (2011). *Żyjąc w cieniu śmierci... Kulturowy obraz gruźlicy*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Vigarello, G. (2011). *Historia zdrowia i choroby: praktyki sanitarne od średniowiecza do współczesności*. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Wrzesiński, S. (2008). *Oddech śmierci. Życie codzienne podczas epidemii*. Kraków: Wydawnictwo Egis.
- Žižek, S. (2020). *Pandemia! COVID-19 trzęsie światem*. Warszawa: Wydawnictwo Relacja.